

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE CANGAR DESTANI

The Jangar Epic: From Past to Present

Yrd. Doç. Dr. Cengiz BUYAR*

ÖZ

Cangar Destanı, Batı Moğolları arasında ortaya çıkıp yayılmış bir destan olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Destan, Orta Asya sözlü geleneğinin en güzel manzum örneklerinden biridir. Giriş takiben muhtelif kahramanlıkların anlatıldığı 12 bölümden oluşur. Destan, Bumba adlı ülkenin hanı Cangar'ın ülkesini düşmanlardan korumasını, yanındaki bahadurların kahramanlıklarını, evlenme-lerini ve halkının hayat sürecini konu alır. Batı Moğollarının yaşadıkları ve dağıldıkları Doğu Türkistan, Moğolistan, Altay, Kalmuk Özerk Cumhuriyeti gibi coğrafyalardaki halklar arasında yayılmıştır. Destanla ilgili ilk araştırmalar 19. yüzyılın başlarında başlamıştır. Yapılan araştırmalar, destanın tarihi bir arka planının bulunduğunu tespit ederek 15. yüzyıldan itibaren şekillendiğini ortaya konmuştur. Ayrıca destanda geçen olay motiflerinden bazılarının arkaik dönemlere ait olduğu da tespit edilmiştir. Destan, başta Türk halklarının destanları olmak üzere, diğer klasik dünya destanlarıyla da ortak noktalar taşır. Destanın günümüze ulaşmasını *cangarçi* olarak adlandırılan destan söyleyiciler sağlamıştır. Zamanla cangarçiler arasında belirli gelenekler ortaya çıkmış ve ön plana çıkan cangarçilerin kendi ekolleri oluşmuştur. Bilhassa son on yılda, yayıldığı bölgelerde destana olan ilginin ve incelemelerin de hayli arttığı görülmektedir. Bu çalışmada Cangar Destanı'nın araştırılma süreci, tarihi arka planı, konu örgüsü, kahramanları ve cangarçiler gibi meseleler üzerinde durulacak ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Cangar, destan, Kalmuk, Orta Asya, Moğol

ABSTRACT

Jangar epic emerged and spread among the Mongol speaking Western Mongolian peoples and it has been transmitted till today. The epic is one of the most poetic examples of the traditional Central Asian oral culture. As other epics of Central Asia, it was developed and transferred through orators. It consists of an introduction and various sections on heroic episodes. The epic is about the protection of the land called Bumba by its khan, Jangar, the heroisms of his companions, their marriages and the life of the people. The epic has spread to wide areas, such as Eastern Turkistan, Mongolia, Altay and Kalmyk Autonomous Republic of Russian Federation, where Western Mongolians live. The studies on the epic started at the beginning of 19th century. It was verified that the epic has a historical background and was being shaped since the 15th century. It has also been revealed that some event motives have ancient origins. The epic has common characteristics with other classical, world epics, but especially with Turkic epics. In the oral transmission of the epic, *jangarchis* had a very essential role as orators. In time, some variations of traditions had emerged among the jangarchis, and the jangarchis developed their own styles. Especially in the last decade, the interest and the study on the epic are significantly increasing. In this study the research process of the epic, its plot of the story, historical background, theme, main characters and issues such as jangarchis will be explained and evaluated.

Keywords

Jangar, epos, Kalmyk, Central Asia, Mongol.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi, Bişkek/Kırgızistan. cengizbuyar@gmail.com

Giriş

Sözlü gelenek, Orta Asya'nın bütün halklarında olduğu gibi Oyrat boyları olan Torgut, Dörbet, Hoşout, Çoros, Kalmak gibi boylar arasında, daha genel bir ifadeyle de Batı Moğollarında da hayli gelişmiştir. Hikâyeler, efsaneler, destanlar, ağıtlar, bilmece, kargışlar ve atasözleri gibi kültürel değerlerin nesilden nesile sözlü olarak aktarılması köklü bir gelenektir. Cangar Destanı da konargöçer Batı Moğollarının sözlü kültür örneklerinin en mühimlerinden birini teşkil eder. Birbirine komşu olarak yaşayan, kader ortaklığı bulunan, barış içerisinde yaşadıkları kadar birbirleriyle savaşan konargöçer Orta Asya halklarının sözlü kültür ürünleri, onların tarihini, sosyal ve medenî süreçlerini daha da iyi anlamamız açısından şüphesiz ki dikkate değerdirler. Bu bağlamda Alpamiş, Manas, Geser, Er Töştük, Koblandı Batır gibi birçok destan, Orta Asya'nın konargöçer halklarının müşterek kültürel geleneklerini ortaya koyar. Bu destanlar birbirlerinden tamamen farklı özellikler taşıdıkları kadar ortak özellik ve bağlara da sahiptirler.

Destanlar, içerisinden çıktıkları toplumların tarihlerine, kültürlerine, içtimaî hayatlarına ve ruh hâllerine ışık tutarlar. Bu bağlamda Cangar destanı, gerek Moğol gerekse Altay bölgesi Türk halklarının değerlerini günümüze aktaran güzel bir örnektir. Ayrıca kahramanları, olay örgüsü, motifleri gibi diğer bütün unsurları ile günümüze ulaşmış evrensel bir değerdir. Olağanüstü meziyetlere sahip kahramanlar, onların düşmanlarıyla yaptıkları birebir mücadeleler, tek gözlü, kırk başlı, yarı insanı yarı

hayvanî özellik taşıyan düşmanlar, kahramanların kullandıkları hususî kılıç gibi silahlar, atlar, yerüstü ve yeraltı katmanlarına geçişler; kötülük ve düşmanların şeytani, iyilik ve dostların iyi hasletlerle tasvir edilmesi gibi yönleriyle Cangar destanı, dünya destanlarının müşterek özelliklerini ortaya koyar.

Dünya genelinde ve bilhassa eski Sovyet coğrafyasında millî kimlik ve kültürlerin daha fazla ön plana çıkmaya başladığı son yirmi yıl içerisinde Kalmak Özerk Cumhuriyeti, Moğolistan, Çin'de ve genel itibarıyla de Rus dilli ilim çevrelerinde Cangar araştırmalarının arttığı görülür. Bu bağlamda Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, Moğolistan, Altay Bölgesi ve Doğu Türkistan, Cangar destanının başta gelen yayılma bölgeleridir.

1. Cangar Destanının Araştırılma Süreci

Cangar destanının oluşması ve Oyrat¹ kökenli halklar arasında söylenmesi çok eskilere dayanır. Bununla birlikte destanla ilgili ilk ilmi araştırmalara 19. yüzyılın başında başlanmıştır. Rus Çarlığı coğrafyasında araştırmalar yapan Alman kökenli bilimci Benjamin Bergmann, 1802-1803 yıllarında Hazar denizinin kuzeyinde, bugün Kalmıkiya veya Kalmık Özerk Cumhuriyeti olarak bilinen bölgede yaşayan Kalmukları ziyaret eder. Onların maddî ve manevî kültür değerlerini inceler ve bunları kayıt altına almaya çalışır. Cangarçilerden Cangar destanını dinler; bunların bazı bölümlerini kaydeder. Daha sonra destanın iki bölümünü, Almanca olarak destan üzerine yaptığı değerlendirmelerle birlikte yayımlar (Bergmann, 1804;

1805). Bergmann'ın bu çalışması, Cangar destanıyla ilgili ilk yayın olma özelliğini taşır. Daha sonraları destan hakkında N. Nefedev (Nefedev, 1834) ve Pavel Nebolsin (Nebolsin, 1852) tarafından kısa bilgiler verilir.

18. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'da hareket halinde bulunan Rus ordusunun hedefinde daha doğuya ilerlemek vardır. Rus Çarlığı'nın doğuya ilerleme politikası doğrultusunda yeni bölgelerin araştırılması ihtiyacı doğar. Dolayısıyla 1800'lerden itibaren Rusya'da şarkiyat araştırmaları daha da hız kazanır. Bu doğrultuda Türkistan'daki Türk halkları araştırmaları kadar, Moğolistan ve Moğol halkları araştırmaları da artar. Bu çerçevede, 1855 yılında, Moğol kökenli halklar arasında araştırma yapan Rus halk bilimci N. İ. Mihaylov'un Torgut boyları arasında yaptığı incelemeler sırasında Cangar destanından tespit ederek yazıya aktardığı bölümlerden birinin Rusça çevirisini, Peterburg Üniversitesi hocalarından Mogol bilimci A. A. Bobrovnikov (1821/1822-1865) yayımlar (Bobrovnikov, 1855). Bobrovnikov'un yayımladığı bölüm, bilâhare Alman araştırmacı Frederic Erdmann tarafından Almanca'ya çevrilerek 1857 yılında tekrar yayımlanır (Bitkeyev ve Ovalov, 1990: 386). Ardından, bölgede uzun saha araştırmaları yapan K. F. Golstunskiy, destanın Kalmuklar arasındaki Torgut boyuna mensup cangarçilerin ağızlarından derlediği iki bölümünü, 1864 yılında, Zaya Pandita'nın oluşturduğu *todo biçig*² alfabetiyle, çevirisini yapmadan yayımlar (Golstunskiy, 1864). Bu metinler, 1892 ve 1907 yıllarında şarkiyatçı A. M. Pozdneyev tarafından

tekrar yayımlanır (Pozdneyev, 1892; 1907).

Kalmuklar üzerine araştırmalar yapan İ. İ. Popov, destanın cangarçilerden derlenen birkaç bölümünü 1901 yılında yazıya geçirir. Onun kaydettiği Kalmukça metinler, Rusça'ya aktarılarak 1940 yılında yayımlanan Cangar destanında kullanılacaktır. V. L. Kotviç'in Kalmuk talebeleri, onun nezaretinde 1908-1910 yılları arasında Kalmukya'da saha araştırmaları yaparlar. Bu çalışmalar sürecinde, destanın 10 bölümü Küçük Derbet Ulusuna mensup meşhur cangarçi Eelyan Ovla'nın dilinden yazıya aktarılır (Bitkeyev ve Ovalov, 1990: 387). Bu metinler, V. L. Kotviç tarafından tashih edildikten sonra 1911 yılında yayımlanır. Bu kayıtlar sonraki bütün çalışmalara ve yayımlara temel teşkil eder. Ünlü Moğol bilimci B. Ya. Vladimirtsov, Cangar destanıyla ilgili araştırmalar yapar ve 1923 yılında Cangar destanı üzerine geniş değerlendirmelerin yer aldığı bir çalışma yayımlar (Vladimirtsov, 1923).

1940 yılında Cangar destanı araştırmaları ve destanın gelişim tarihi açısından yeni bir süreç başlar. Rusya İlimler Akademisi, Moğol bilimcilerinden S. A. Kozin'in (1879-1956) araştırmaları doğrultusunda, 1940 yılı, destanın ortaya çıkışının beş yüzüncü yılı olarak kabul edilir. 1990 yılında ise beş yüz ellinci yılı kutlanır. Destanın beş yüzüncü yılında, S. A. Kozin tarafından yapılan çalışma yayımlanır (Kozin, 1940). Yine bu bağlamda Cangar'ın Semyon Lipkin tarafından yapılan çevirisi, ressam V. A. Favorskiy tarafından resimlendirilerek yayımlanır (Cangar, 1940).

Kalmuk Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Elista'da destanın beş yüzüncü yılı dolayısıyla şölenler, ilmî toplantılar ve Cangar söyleme yarışmaları düzenlenir. Bu şölenlerde Mükebün Basang, Davan Şavaliyev, Cugulcan Canahayev, Ancuka Kozayev gibi yeni cangarçiler halk tarafından tanınırken, destanın o zamana kadar kayıtlara geçmemiş yeni 8 alt bölümü ortaya çıkar. Bunlar yazıya geçirilerek kayıt altına alınır. 1972 ve 1978 yıllarında Elista'da toplanan Cangar araştırmacıları, destanı değişik boyutlarıyla ele alan çalışmalar ortaya koyarlar (Bitkeyev-Ovalov, 1990: 387-388). Bu çalışmalar Cangar destanı araştırmalarında önemli gelişmeler sağlar.

Bunların yanında Moğolistan'da *tuulçi*³ olarak adlandırılan destan söyleyicilerden yapılan derlemeler neticesinde, 1968 ve 1978 yıllarında *Cangarın Tuuls*; 1982 yılında Dağlık Altay'da İ. B. Şincin tarafından *Bessmertny Yangar-bogatır*; Buryatya'da D. S. Dugarov tarafından *Buryatskiye versii Cangara-Osobennosti Cangara* adlı çalışmalar yayımlanır. 1973'te Tuva'nın başkenti Elista'da, destanın D. S. Kuular tarafından *Bogda Çangarhan* adıyla kayda geçirilen varyantı yayımlanır. T. A. Burdukov tarafından Kırgızistan'daki Sart Kalmuklar'dan derlemeler yapılır. Bu derlemeler, *Sart Kalmıtskaya i baitskaya versii Djangara* adıyla kayda geçer, fakat yayımlanmadan arşivde kalır (Bitkeyev ve Ovalov, 1990: 389). 1983 yılında A. V. Kudiyarov tarafından, destanın sanatsal yönü ile ilgili geniş tahlillerin yapıldığı bir çalışma yayımlanır (Kudiyarov, 1983). Ayrıca destanın linguistik yönünü inceleyen

B. H. Todayeva (Todayeva, 1976) ve G. Ts. Pürbeyevev'in (Pürbeyevev, 1993) çalışmalarını da belirtmek gerekir. Bunların yanında Moğolistan'da yapılan Cangar çalışmalarında, B. Rinçen, Ts. Damdinsuren, D. Tsend, B. Sodnom, U. Zagdsuren, H. Lubсанaldan ve P. Horloo gibi araştırmacıların da büyük katkıları olmuştur. Yine destanın Altay varyantı, Dağlık Altay'da 1997 ve 2002 yıllarında N. K. Yalatov'un anlatışına dayalı olarak, *Yangar: Altayskiy geroičeskiy epos* adıyla iki cilt hâlinde yayımlanır. Dağlık Altay'da Yalatov'un ağzından yazıya geçirilen Cangar'ın 36096 mısralık bu metni, aynı zamanda Türk destan geleneğinin de bir parçası olarak kabul edilebilir.

1950'li yıllarda Çin'de de Cangar üzerine araştırmalar başlar. Bian Yuan tarafından Cangar destanı üzerine bir çalışma yayımlanır (Bian Yuan, 1958). Çin'de 1970'li yıllardan itibaren Cangar araştırmalarında yeni bir dönem başlar. Cangar'la ilgili saha çalışmaları yapılır; destanın varyantları ve cangarçiler tespit edilir ve bilâhare T. Djamtso tarafından hazırlanan metin 9 cilt hâlinde yayımlanır. Ayrıca 1980 yılında Çin'de *Cangar'ın Ek material Cangar* adlı çalışma yayımlanmıştır. J. Batanasun (Batanasun 1984; 1988), Jamcha (Jamcha 1988; 1996; 1997), Rinçindorji (Rinçindorji, 1999), Chao Gejin (Gejin 2000; 2001), Jin Feng, Lunwen Ji gibi isimler, Çin'deki belli başlı Cangar araştırmacılarıdır. Batı'da ise Moğol bilimcilerden Walter Heissig (1913–2005) ve Nicholas Poppe'nin (1897-1991) 1971'den itibaren Cangar'la ilgili araştırmalar yaptıkları görülür.

2. Cungar Destanının Tarihi Arka Planı

Oyratların yaşadıkları Yukarı İrtiş, Altaylar ve Cungar vadisi bölgesi, Cungar destanının ortaya çıktığı coğrafya olarak ifade edilebilir. Destanda geçen maddî kültür öğelerinin tasviri, efsanevî kahramanları, destanın köklerinin Moğol dilli halkların tarih sahnesine çıkışından çok önceki süreçlere dayandığını gösterir. Destanda geçen bazı olay kalıplarının daha milattan önceki dönemlerde şekillendiği ileri sürülmektedir (Bkz. Bashayev ve Dya-kiyeva, 2010: 122-123).

Destanın tespit edilebilen tarihi köklerinin, Cengizhan ordusunun 1207 yılında Hori Tümedler üzerine yapılan seferde Oyrat beyi Hutuga Beki'nin Moğol ordusuna yardım etmesi vesilesiyle Oyratlarla ilgili ilk bilgilerin kaynaklarda yer almasından yaklaşık iki yüz yıl sonraya, yani 15. yüzyıla dayandığı belirtilebilir. Oyratları bir çatı altında toplayan Esen Han dönemi (1440-1455), onların Orta Asya tarih sahnesinde de ön plana çıktıkları bir dönem olur. Oyrat-Moğol askerleri tarafından 1449 yılında Çin'deki Ming hanedanlığı ordusu büyük bir yenilgiye uğratılır ve Çin hükümdarı İntszun'un rehin alınır. Bu mücadele, halk arasında büyük bir heyecan uyandırır; kazanılan zafer dilden dile aktarılmaya başlanır. Böylece bu zaferle ilgili birtakım efsanelerin ve hikâyelerin oluşması için de bir temel teşkil edilmiş olur (Bitkeyev ve Ovalov, 1990: 384). Dolayısıyla destanın tarihi gelişimi, bu halkların tarihi süreci, kültürel gelişimi ve inanç tarzları ile doğrudan ilişkilidir. Destan, Oyratların ilişkide buldukları diğer

halkların tarihlerinden ve kültürel değerlerinden de etkilenecek günümüze kadar şekillenerek gelmiştir.

Cungar destanının tarihi arka planında hiç şüphesiz Oyrat boylarının kurdukları en büyük devletin, yani Cungar Hanlığı döneminin (1635-1758) büyük tesiri vardır. Destanın genel itibarıyla Cungar Hanlığı döneminde daha da şekillendiği ifade edilebilir. Bu dönemde Oyratlar Orta Asya'nın en güçlü devletini kurmuşlar; doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde en geniş sınırlara ulaşmışlardır. Bölgenin en güçlü devletleri olan Rus Çarlığı ve Çin ile siyasî ilişkiler kurmuşlardır. Çevrelerindeki Kazak, Kırgız, Uygur ve Özbek gibi Türk halkları ile büyük mücadelelere girişmişler; onların tarihlerinde, coğrafyalarında ve kültürlerinde kalıcı izler bırakmışlardır. Oyrat boyları ile yapılan mücadeleler, Manas destanında, Kalmukları Manas'ın geleneksel düşmanı hâline getirmiştir. Cungar destanında da Kırgız, Kazak, Uygur ve Özbekler ile Kalmukların yaptıkları mücadelelerin destana yansımaları görülür.

Cungar Hanlığı bugünkü Çin, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan sınırlarının kesiştiği noktada, Cungar vadisi olarak adlandırılan bölgede 1635 yılında kurulmuştur. Sert askerî saldırılarla bölgede sınırlarını hızla genişletmiştir. Doğuda Mançu İmparatorluğu, kuzey ve kuzey batıda Rus Çarlığı, kuzeydoğuda kendi kanlarından olan Moğol noyonları, batıda Kazaklar, güneybatıda Kırgızlar, güneydoğuda ise Uygurlarla sınırdas olmuş ve aynı zamanda da bu halklarla şiddetli mücadeleler yapmıştır. Cungar Hanlığı, 1740'lara doğru iyi-

ce zayıflamış ve 1758 yılında Mançular tarafından yıkılmıştır. Cungarlar, iktidarları sürecinde çevrelerindeki halklara karşı acımasız bir politika yürütmüşlerdir. Bu da hanlığın yıkılmasından sonra Cungar halkına karşı diğer halkların şiddetli saldırılarına sebep olmuş ve Cungarlar farklı bölgelere göç ederek dağılmışlardır. Bu dağılıma sürecinde sözlü gelenek yoluyla yüzyıllar boyu nesilden nesile aktarılan Cungar destanının gelişim süreci de sekteye uğramıştır denilebilir. Bu durum, bilhassa Cungar Hanlığının tarihi coğrafyası olan ve günümüzde de Cungar vadisi olarak anılan bölgede ve çevresinde çok açık bir şekilde tespit edilebilmektedir. Bu tarihi coğrafyada destanı, bir bütün hâlinde kayda geçirmek hemen hemen imkânsızdır. Ayrıca bu bölgede cangarçilerin sayısı, Volga Kalmuklarıyla karşılaştırılamayacak kadar azdır. Hatta bölgedeki cangarçilik geleneği, günümüzde neredeyse yok olmaya yüz tutmuş durumdadır (Gejin 2001: 411-412). Bununla birlikte, buldukları bölgenin siyasî yapısının verdiği imkânlardan dolayı Volga Kalmukları arasında Cungar destanı ve cangarçilik geleneği 19. yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlamıştır. Cungar destanının ilk kayıtları da Volga Kalmukları arasında yapılmıştır.

3. Cungar Destanının Konu Örgüsü

Cungar'ın ve 12 bahadırının Bumba adlı ülkelerini muhtelif düşmanların saldırılarından korumaları, evlenmeleri, savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklar, düşman komutanları ile birebir mücadeleleri, Bumba ülkesinin halkının yaşantısı Cungar

Destan'ının ana konusunu teşkil eder. Cungar'ın 6 bin 12 kahraman askeri bulunur. Bunlardan onun en yakınında bulunan 12 bahadırın her biri 500 askere komuta eder. Her kahramanın kendine has özellikleri vardır. On iki bölümden oluşan destanın her bölümünde, olaylar kendi içlerinde bütünlük gösterip diğer bölümlerden farklılık arz ederler. Olaylar, Bumba ülkesini korumak, düşmanla mücadele ve gösterilen kahramanlıklar noktasında birleşirler.

Destanın giriş bölümünde, Cungar'ın doğumu ve sonrasında gelişen olaylar anlatılır. Burada, birçok destanda görülen kahramanın doğar doğmaz olağanüstü özelliklere sahip olması, küçük yaştan itibaren kahramanlıklar göstermesi, düşmanlarla mücadelesi gibi evrensel, arkaik destan unsurları yer alır. Ayrıca Budist olan Batı Moğollarının dinî inançları da yansıtılır. Cungar'ın daha genç yaşta *burhan* olduğu, yani en üst derecedeki *budist monah* tabir edilen din görevlileri seviyesine yükseldiği belirtilerek, kahramana dinî kimlik ve rol de yüklenir. Cungar destanının genelinde budist referanslar sık sık görülür. Bunun yanında destanda Kalmukların eski inançları olan şamanizme ait motifler de vardır. Giriş, destanın kahramanı Cungar'ın her bakımdan ön planda olduğu bölümdür. Bu bölümünde, Cungar destanının kahramanlarının, Bumba ülkesinin, Cungar'ın atının, silahlarının, eşinin, sarayının yapılmasının ve destanın sonraki bölümlerinde yer alacak şahsiyetlerin takdimi yapılır. Bununla birlikte Kalmuk varyantının giriş bölümünde Cungar, destanın ana kah-

ramanı olarak arka planda yer alır. Olayların en kritik noktasında ortaya çıkan, düşmanı yenen, kendilerini zafere ulaştıran bir kahraman olarak yansıtılır. Destanın Altay varyantında, Yangar ve kız kardeşi Yangarçi diğer bölümlerdeki olaylarda daha faal olarak yer alır.

Birinci bölüm, Kâhin Altan Ceci ile Cangar'ın Teke Tek Mücadelesi şeklinde adlandırılır. Burada Cangar'ın Kâhin ile mücadelesi ve onu yenerek kendi emri altına alması anlatılır. İkinci bölüm, Hongor'un kahramanlıkları ve evlenmesi üzerinedir. Bu bölümde, bilhassa Batı Moğolları'nın kültürel değerleriyle ilgili mühim bilgiler yer alır. Üçüncü bölümde, Cangar'ın, Sanal Bahadır'ı, düşmanları olan Zarin Zan Tayşa üzerine göndermesi neticesinde gerçekleşen olaylar anlatılır. Dördüncü bölüm, Alya Monhlya'nın, Cangar'ın 18 bin ateş kızılı atını alıp götürmek istemesi üzerine gelişen olaylardan oluşur. Beşinci bölüm, Hongor'un güneybatıda hanlık yapan Döğşön Mangna Han ile mücadelesini konu alır. Döğşön Mangna Han, elçisini Cangar'a gönderir. Dillere destan Aranzal Zerde adlı atını, eşi Şavdal'ı ve sahip olduğu bütün değerli şeyleri kendisine göndermesini ister. Bunun üzerine Cangar'ın ve kahramanlarının Döğşön Mangna Han'a karşı mücadeleleri başlar. Altıncı bölüm, Savar'ın kahramanlıklarını anlatır. Güney Hanlığı'nın Hanı Döğşön Kilgan'ın elçisi Budin Ulan, Cangar'a gelir ve hanının Şavdal'ı, Aranzal Zerde'yi ve en kahraman bahadırlarını ona göndermesini istediğini söyler. Cangar buna karşı çıkar; neticede Cangar ve bazı bahadırlar

Döğşön Kilgan tarafından esir alınır. Bunun üzerine Savar harekete geçer, Döğşön Kilgan'ı yenilgiye uğratır ve onları kurtarır. Yedinci bölümde, üç genç olan Hoşun Ulan, Hara Cilgan ve Alya Şonhor'un kahraman olabilmek için uzun bir yola çıkmaları, yolda karşılaştıkları zorluklar ve düşmanları alt etmeleri sürecindeki olaylar anlatılır. Sekizinci bölüm, Hongor'un Cilgin Han'ın bahadırlarını yenmesini konu edinir. Destanın dokuzuncu bölümü, Mingiyan'ın *Türk Han*'ın on bin altın sarısı, cins atını sürüp gelmesi sürecindeki kahramanlıklardan oluşur. Türk Han'ın yaşadığı ülke, Bumba ülkesinin batısında yer alır. Türk sultanı gururlu, kudretli ve sınırsız bir güce sahiptir; on binlerce iyi ata sahiptir. Son üç yıldır Bumba ülkesine saldırmayı planlamaktadır. Bunun üzerine Cangar, Mingiyan'a onun saldırısını bertaraf etmesini ve at sürülerini sürüp getirmesini emreder. Mingiyan ve askerleri de bu görevi başarıyla yerine getirirler. Onuncu bölümde, bahadır Mingiyan'ın Kürmen Han ile mücadelesi anlatılır. Kürmen Han'ın ülkesi, ışığın geldiği yerin sağ köşesindedir. Ordusundaki askerlerin tamamı birer pehlivan gibi güçlüdürler. Kürmen, Bumba ülkesini alarak Cangar'ın şöhretine son vermek ister. Bunun üzerine Cangar, Kürmen'i yenerek hâkimiyeti altına alması için Mingiyan'ı görevlendirir. On birinci bölüm, Şulmusların⁴ hanı olan Şara Gürgü'nün bertaraf edilmesi için gösterilen kahramanlıkları anlatır. On ikinci bölüm ise, Hara Kinyaz üzerine yapılan seferi anlatır. Hara Kinyaz'ın ülkesi doğudadır. Yeryüzündeki yedi devleti kendisine boyun eğdirmiş ve yer üstündeki yedi

devleti de hâkimiyeti altına almıştır. Bütün askerleri birer kahramanlardır. Bu bölümde, Hara Kinyaz üzerine yapılan sefer ve neticeleri konu edilir. Son bölüm, destanın en uzun bölümlerinden biridir.

Yüzyıllar boyu konargöçer hayat süren Batı Moğollarının tabiatla iç içe olan hayat tarzlarından hareketle idealize edilen yaşantının, Cangar destanına yansıtıldığı görülür. Bu bağlamda destanda engin bozkır, yeşil dağlar, en sağlam ve cins atların bulunduğu sürüler; ilkbahar güneşinin vadiler, bozkırlar üzerine bütün parlaklığı ile doğuşu; toylar ve bahadrların at üstündeki koşuşturmacaları, konargöçer hayatın vazgeçilmez unsuru çadırlar, berrak akan nehirler, okyanuslar Bumba ülkesinin özellikleri olarak tasvir edilir. Ülkenin halkı huzurlu, rahat ve barış içerisinde yaşar; kimse yaşlanmaz; herkes genç ve zengindir. Bu durumu destanın ön plandaki kahramanlarından Hongor gayet güzel tasvir eder. “Benim ülkem Bumba, orada herkes zengindir, herkes asil. Fakir yoktur, yetim de; ölüm yoktur, orada ölümler hayat bulur. O ülkeyi düşmanlar alamaz. Ben oranın barışını ve huzurunu korurum.” (Cangar, 1940).

Destanın her bölümünde konuya uygun girişler bulunur. Eğlencelelerin, sohbetlerin yapıldığı, huzurlu ve mutlu geçen hayatları, Cangar’dan en değerli şeylerini, atını, eşini istemek, bahadrlarını esir etmek ve ülkesini almak üzere gönderilen elçilerin gelişini ile bir anda bölünür. Düşmanları bu girişimlerle onun şöhretine son veremeyi amaçlarlar. Böylece olayların gelişim süreci başlar. Destanda Cangar ve kahramanlarının hiçbir zaman sebeb-

siz yere savaşmadıkları görülür. Düşmanlar destanın her bölümünde farklı bir yönden gelirler; her bölümde bir veya bir kaç kahraman ön plana çıkar. Düşmanlar bazen yer altından çıkarlar, bazen de göklerden inerler. Yer altından çıkanlar genellikle *Mangas*’tır⁵. Destanda Mangas, değişik özelliklere ve görünümüne sahip canavar olarak tasvir edilir. Göklerden inenler ise *Şulmus*lardır. Bunlar ise güzel kız görünümündeki şeytani yaratıklardır. Cangar, düşmanı bertaraf etmeleri için bahadrlarından birini veya birkaçını görevlendirir. Onlar da düşmanı alt etmek üzere yola koyulurlar. Yol boyunca değişik zorluklarla karşılaşılır; Mangas veya *Şulmus*larla mücadeleye ederler. Zor anlarda Cangar ve diğer kahramanlar, görevlendirilen bahadrlara yardıma giderler. Bazen düşmanı kırmak, bazen de hâkimiyet altına almak ve vergiye bağlamakla olaylar neticelendirilir. Her başarının ardından tekrar toylar yapılır; Cangar ve bahadrları bir çadırda toplanıp sohbete başlar; Bumba ülkesinin halkı tekrar güzel günlerini yaşamaya devam eder. Destanda Cangar’ın ve kahramanlarının mücadeleleri ve zaferleri iyinin kötü ile mücadelesi ve zaferi şeklinde yansıtılır.

4. Cangar Destanının Karakterleri ve Özellikleri

Cangar destanının ana kahramanı, destana da adını veren *Cangar*’dır. Cangar adı, bölgelere göre bazı değişiklikler gösterir. Bilhassa Moğolistan varyantlarında Cunra, Cungar, Cangaray, Canrvay gibi söyleyiş farklılıkları görülür. Cangar adının anlamı üzerine de bazı çalışmalar yapılmıştır. Cangar’ın *dünya fatihi* anlamına

gelen Farsça *cihangir*'den ve Moğolca *cingeneh* yani çınlamak, şingirdamak fiillerinden geldiği gibi değerlendirilmeler vardır. Ancak destandan hareketle yapılan açıklamalarda Cangar adının *yetim*, *kimsesiz*, *yalnız* anlamlarına geldiği görüşü daha ağır basar. Bu durumun, Sibiryâ bölgesinde yaşayan Türk-Moğol halklarına ait destanların karakteristik özelliği olduğu söylenebilir. Mesela, Yakutlarda *Er Sogotoh* (=yalnız eş)'un, Şorlarda *Çagıs* (=yalnız, yetim, kimsesiz)'in kahraman adları olarak kullanıldıkları bilinir. Bunun yanında, burada yaratılıştaki ilk ve yalnız insan tiplemesinin yansımaları da görülür. Destanda Cangar'ın zamanın başladığı erken dönemlerde dünyaya gelmesi ve küçük yaştan itibaren yetim ve kimsesiz kalması sebebiyle kendisine *Cangar* adının verildiği; bu adın yalnız, kimsesiz, tek başına her şeyin üstesinden gelen adam manası taşıdığı (Neklyudov, S. Yu., "Cangar", 27.01.2013, <<http://www.mifinarodov.com/d/dzhangar.html>>) ileri sürülür. Bütün bu yorumlar içerisinde, Cangar adının yalnız, kimsesiz, tek başına her şeyin üstesinden gelen anlamlarına geldiği görüşü daha ön plana çıkmaktadır.

Destanın giriş bölümünde Cangar'ın çok eski zamanlarda, *Burhan* dininin yayıldığı sırada doğduğu ileri sürülür. O, Zula Han'ın soyundan, Tangsak Bumb Han'ın torunu, Üzüng Han'ın oğludur. Böyle bir soy kütüğünün destanın başında verilmesinin, Cangar'ın liderlik vasfının meşruiyetinin ortaya konmasından önemli olduğu söylenebilir. Şecerelerde, kişinin kendisini soylu, tanıyan bir sülaleye ve kişiye bağlaması

Orta Asya'da yaygın bir gelenektir. Destan, Cangar'ın daha iki yaşında iken canavar Mangas'ın ülkesine saldırısı sonucu yetim kaldıması, üç yaşında *Aranzal Zerde* adlı atı ile sefere çıkması, bu seferde üç büyük kalenin kapılarını kırarak Gulcing Mangas Hanı; dört yaşında dört büyük kalenin kapısını kırarak bu kaleleri ele geçirmesi ve Dördöng Şar Mangas Hanı hâkimiyeti altına alması ile başlar. Cangar'ın daha küçük yaşlarda olağanüstü yeteneklere sahip olması, Orta Asya kahramanlık destanları için tipik bir özelliktir. Bu özellikler Manas, Geser, Alpamış, Koblandı Batır ve Er Töştük gibi destanlarda da açık bir şekilde görülür.

Cangar, Bumba ülkesinin hanıdır; bu ülkenin huzurunun sağlanması, halkın yönetimi ve düşmanlardan korunması onun görevidir. Yeri geldiği zaman düşmanları ile teke tek mücadele eder. Cangar'ın eşsiz güzellikteki eşinin adı, Eelyan Ovla varyantında *Şavdal*, Kara Kinyaz'ın Yenilişi Bölümü'nde ve bu bölümün başka iki varyantında ise *Gerenzel* olarak geçer. Herkesi büyüleyen güzelliği dillere destandır. Cangar'ın *Aranzal Zerde* adlı olağanüstü kabiliyetlere sahip, çok hızlı, anlayışlı atı ve *Altan Böre* (Altın Börü) adını verdiği bir de mızrağı vardır. Manas destanında da Manas'ın olağanüstü yetenekli, hızlı *Ak Kula* ya da *Tulpar* adlı atının ve yine *Sırnayza* (=esrarlı) adlı mızrağının olması, iki destandaki ortak noktalara örnek olarak gösterilebilir.

Cangar'ın ordusuna komuta eden, her zaman yanında bulunan cesur ve güçlü, her biri kendine has kabiliyetlere sahip on iki bahadırdan *Altan*

Çeci, ordunun sağ kanadına; *Hongor* ise sol kanadına kumanda eder. Diğer bahadırlar, onların idareleri altında yer alırlar. *Altan Çeci*, savaşçı olması kadar bilgeliği ve kâhinliği ile de ön plana çıkar. 99 yıl önceki olayları hatırlayabildiği gibi, 99 yıl sonra olacakları da bilebilir. *Hongor* yani Al Aslan, Cangar'ın en önde gelen komutan ve kahramanlarından. Cesareti ve kahramanlığı ile diğerlerine örnek teşkil eder. Kılıç kullanmadaki ustalığı ile de ön plana çıkar. *Şacin Şarbang* yani *İnanç Yelpezesi* adlı bir kılıcı vardır. Ayrıca Cangar'ın ordularının sol kanadının da komutanıdır. *Savar*, aybaltayı en iyi kullanan bahadır, gücü ve yenilmezliği ile tanınır. *Havtin Enge*, nişancı ve yayı en iyi kullandır. Attığı okları her zaman hedefine isabet ettirir; bir yayla beş ok atabilir; bu okların her biri ayrı hedeflere tam isabet ederler. Bu özellik, Hint destanı *Mahabharata*'nın kahramanı Yudhiştir'de de görülür. *Güzyan Gümbe*, hem bir kâhin hem de iyi bir mızrak kullanma ustasıdır. *Ke Cilgan*, törenlerin düzenlenmesinden ve yönetilmesinden sorumlu muhteşem belagatı olan bir hatiptir. *Mingiyen*, muhteşem bir savaşçıdır; bunun yanında müzisyenliği ile de ön plana çıkar. *Sanal*, gerçek bir savaşçıdır; yay, kılıç, mızrak gibi savaş aletlerini çok iyi kullanır; aynı zamanda bir münecimdir (Bashayev ve Dyakiyeva, 2010: 125). Destanın Şincan varyantlarında Salki Gang, Erdin Ulan Çeçeg, Moğolistan varyantlarında Sovhi Ulan Mergen, Ulan Bator, Boşko Mergen, Uçuhın Ulan Galzu, Lham gibi diğer varyantlarda yer almayan kahraman adları geçer (Bitkeyev 1997: 14).

Şovşur, Cangar'ın oğludur; destanda onun kahramanlıkları da anlatılır. *Genç Bahadır Şovşur'un Kahramanlıkları* adlı kısımda, onun doğumu ve sonrasında olağanüstü hallerinin gözükmesiyle ilgili hikâyelere yer verilir. Destanın on birinci bölümünde, *Şovşur'un Şara Gürgü* ile giriştiği mücadeleler ve kahramanlıkları anlatılır. Burada, destanın önde gelen kahramanlarından Hongor'un *Hoşun Ulan* adlı bir oğlunun olması, küçük yaşlardan itibaren olağanüstü haller ve kahramanlıklar göstermesi de dile getirilir. Kahramanların çocuklarının da kendileri gibi olağanüstü niteliklere sahip olmaları ve kahramanlıklar göstermeleri, destanlarda "kahramanların devamlılığı" konsepti açısından önemlidir.

Mangas, Cangar'ın düşmanı, yenilmez, yaralanmaz bir varlıktır. Yeryüzü, yeryüzü ve yukarı dünyada var olabilir. Yeryüzünde genelde insan suretinde görülür; savaşlarda bazen kırk başlı bir şeytan suretine dönüşen canavar şeklinde tasvir edilir. Destanda yer altından gelen düşmanlara veya Cangar'ın düşmanlarına genel olarak *mangas* da denir. Ayrıca, şeytani düşman karakterinde ve kadın suretinde görülen *Kürül Erdeni*, 44 başlı, gökte yaşayan, kartal ve benzeri yaratıklara dönüşebilen bir canavardır. Cangar, onunla mücadele eder, mücadele esnasında *Kürül Erdeni*, karakuşa dönüşerek Cangar'ı gökyüzünde yaşadığı yere götürür. *Garudı*, *Kürül Erdeni*'yi öldürdükten sonra Cangar'ı yeryüzüne indiren kuştur. *Alya Monhlya*, *Mangna Han*, *Cilgin Han*, *Türk Han*, *Kürmen*, *Şara Gürgü* destanın muhtelif bölümlerinde Cangar'ın veya Bumba

ülkesinin düşmanları olarak ön plana çıkan karakterlerdir.

Destanda Cangar'ın eşi *Şavdal* veya diğer adıyla *Gerenzel* dışında adıyla anılan kadın karakterlerin ön plana çıkmadığı görülür. Hongor'un annesi, Savar'ın eşi, Altay varyantında Yangarçi adıyla, Cangar'ın kız kardeşi ve Mingiyan'ın kahramanlıklarının anlatıldığı bölümde, onun yanında yer alan iki savaşçı kadın şeklinde karşımıza çıkar. Keza şaman, büyücü, canavar kılığına dönüşen güzel gibi kadın tasvirleri vardır. Destanda kadınların genel itibarıyla güzellikleri, zekaları, çalışkanlıkları, kadir-bilirlikleri ve misafirperverlikleri ile tasvir ve temsil edildikleri dikkati çeker (Bitkeyev 1997: 14-15).

5. Cangarçiler

Cangar destanını ezbere bilen, devamlı söyleyerek nesilden nesle aktarılmasını sağlayan kişilere *cangarçi* denir. Bu bağlamda cangarçiler halk içerisinde önemli bir yere sahiptirler ve büyük bir saygı görürler. Cangarçi olabilmek için usta-çırak bağıyla sürdürülecek bir eğitim geleneği gerekir. Bu eğitim, usta cangarçilerin yanında uzun yıllar bulunmayı, onların söyleyiş tarzlarını, tonlarını, hareketlerini iyi kavramayı ve anlattıklarını hafızaya tam olarak yer ettirmeyi gerektirir. Dolayısıyla cangarçi, hafızası kuvvetli, akıllı, sabırlı, müzik kabiliyeti olan, üyesi olduğu toplumun kültürel değerlerine bağlı ve bu işi gönülden yapmaya istekli biri olmalıdır.

Cangarçi ile ilgili bir de hikâye anlatılmaktadır: Cangar ve kahramanları, Bumba adlı ülkelerinde huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşarlar. Fakat hayatın durağanlığından sıkılırlar.

Tam bu esnada nereden geldiği belli olmayan güzel bir kız peyda olur. Kahramanların buldukları *gere*, yani çadıra girer, Cangar'ın ve arkadaşlarının kahramanlıklarını, düşmanları ile mücadelelerini, güzel Bumba ülkesini ve insanlarını anlatan şarkılar söylemeye başlar. Böylece Cangar destanı ortaya çıkar. Güzel kız, sesi ve söyleyişi ile herkesi mest eder. İnsanların içlerindeki sıkıntı dağılır, herkesin yüreği sevinç ve mutlulukla dolar. Cangar, kızın söylediklerinin ezberlenmesini emreder. Böylece halk arasında cangarçiler çoğalmaya başlar ve onların aracılığıyla da destan sonraki nesillere aktarılır (Bashayev ve Dyakiyeva, 2010: 122). Destanın Altay varyantında Cangar'ın kız kardeşinin adının *Yangarçi* olarak geçmesi bu noktada dikkati çeker.

Cangarçiliğin çalışılarak öğrenildiği anlaşılıyor. Bunun için önce Cangar ezberlenir; bu arada cangar söylenirken çalınan, *huura*, *yatha* ve *dumbur* adlı telli müzik aletlerini kullanmayı öğrenmek gerekir. Cangarçi bazen müzik aleti olmadan, bazen de *huura*, *yatha* ve *dumbur* gibi müzik aletleri ile destanda geçen konulara göre ses tonu ve beden hareketleri ile destanı söylemeye başlar. Bu enstrümanlar ve destanın icra şekli, Türk halklarının destan geleneğinin de en belirgin özelliklerindedir. Sibirya'da, Orta Asya'da günümüzde de gırtlaktan destan, şarkı ve hikâye söyleme geleneği yaygın olarak icra edilir. Dolayısıyla destanın icra stili ve bu esnada kullanılan müzik aletlerinin kullanımı, Türk destanlarıyla aynı hususiyetlere sahiptir. Gırtlak seslerini doğru ve etkili kullanmak, konuya

göre el ve kol hareketleri yapmak, ses tonunu kontrol etmek, âdeta olayların içerisinde olduğunu dinleyenlere hissettirmek ve onları destanın içerisine çekecek havayı oluşturmak ustalığın göstergesidir. Cangarçiler, Cangar'ın tamamını ancak bir kaç günde söyleyebilirler. *Hotun hotun* yani köy köy gezen, genel itibari ile olgun yaşta olan cangarçiler, bilhassa herkesin bir arada bulunduğu kış akşamlarında büyük *ger*lerde çevrelerine toplanan halka Cangar söylerler (Nebolsin, 1852: 131). Halk büyük bir ilgiyle onları izler. Aynı zamanda onların geçimlerini sağlayabilmeleri için kendilerine bir takım hediyeler verildiği de anlaşılmaktadır.

Cangarçiler, yaşadıkları dönemin olaylarını kendi bakış açılarıyla yorumlayarak destana ilâve etmişler⁶; böylece destanı geliştirmişler, zenginleştirmişlerdir. Bu bağlamda cangarçiler üç grupta değerlendirilebilir: Birinci grup cangarçiler, destanı ustalarının ağzından öğrendikleri gibi hiç bir ilâvede bulunmadan söylemeye ve aktarmaya çalışanlardır. Bu grup için destan, âdeta bir kutsal metin gibidir. Yalnız bazen kelimelerin eş anlamlarını kullandıkları ve bazı küçük değişikliklerde bulunarak kendi varyant veya stillerini oluşturdukları görülür. Meşhur cangarçi Eelyan Ovla bu gruba dâhildir. İkinci grubu, destanın temel konularını ve olaylarını ezberlemiş, öğrenmiş olan, fakat destanın geçiş noktalarını kendileri oluşturanlar teşkil ederler. Bunlar ana çizgileri ve olayları değişmeyen, ancak geçiş noktaları tamamen kendilerine has yeni bir varyant ortaya koyarlar. Üçüncü grup cangarçiler ise, destanın ana

çizgilerini muhafaza ederler; bununla birlikte her söyleyişleri yaşadıkları dönemin gelişmelerine göre farklılık arz eder. Dolayısıyla bunların söyleyişlerinin devamlı değişiklik göstermesi sebebiyle kendilerine has sabit bir varyantları oluşmaz. Mukebün Basang (1878-1944) bu gruba dâhil cangarçilerden biri olarak değerlendirilir (01.12.2012 <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1479031>>).

Cangarçi Eelyan Ovla'nın anlatışından 10 bölüm ve toplam olarak 6049 mısra, Mukebün Basang'ın anlatışından 3 bölüm ve toplam 5803 satır yazıya geçirilmiştir. Ayrıca yukarıda belirtilen ekollere sahip cangarçilerden 3 bölüm ve 5902 mısra ve çeşitli Cangar ekolü mensuplarından da 3 bölüm ve 6553 satır kayda geçirilmiştir (Bitkeyev ve Ovalov, 1990: 404). Bu cangarçilerden derlenerek yazıya aktarılan derlemelerin bazı kısımları aynı bölümleri, bazı kısımları da yeni bölümleri ihtiva eder.

Cangarçilerin Batı Moğolistan'dan günümüz Kalmuk Özerk Cumhuriyeti'ne kadar geniş bir coğrafyada buldukları göz önüne alındığında, destanın da gerek mısra gerekse diğer sayı değerleri bakımından farklılık göstermesi tabiidir. 19. yüzyılda sadece Hazar'ın kuzeyinde yaşayan Kalmuklar arasında yaklaşık beş yüz cangarçinin olduğu bilinmektedir (Ovalov, 1978: 63-64). Ayrıca 1970-1980'li yıllarda Doğu Türkistan'ın Kuzey Batı bölgelerinde yapılan araştırmalar neticesinde bu bölgede 106 cangarçi tespit edilmiştir. Bunlar etnik olarak 62'si Torgut, 21'i Ögeled, 15'i Çahar, 7'si Hoşoud boyuna mensupturlar. Bu cangarçilerden

biri de Çinlidir (Gejin 2001: 404). Yine Kırgızistan'ın Isık Göl bölgesindeki Karakol şehri çevresinde yaşayan Sart Kalmuklar arasında da eskiden beri Cangar destanını yaşatan cangarçiler mevcuttur. Destanın yazıya geçirilmesinden sonraki süreçte cangarçilerin sayısı bilhassa eski Sovyet coğrafyasında hayli azalmıştır. Ortaya çıkan yeni sosyal, ekonomik, siyasî ve kültürel sistemin bunda etkili olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu inceleme, Cangar destanının, Orta Asya Türk toplulukları arasında yaygın olan destanlarla stil, söyleyiş tarzı ve olaylara yaklaşım biçimi bakımından birçok ortak yönlerinin bulunduğunu ortaya koymuştur. Diğer destanlardan ayrıldıkları yönler ise, düşman olarak seçilen milletlerin veya toplulukların farklı olması; içinden doğduğu milletin çıkarlarını ön planda tutmasıdır. Bunu da tabii karşılamak gerekir. Yüzyıllarca bazen iç içe, bazen birbirleriyle mücadele ederek yaşayan halkların, sosyal ve kültürel açıdan birbirlerini etkilememeleri düşünülemez. Bu bakımdan, Cangar destanının Orta Asya'da karşımıza çıkan Türk kökenli toplulukların destanları ile ortak özellikler taşıması tabiidir. Ayrıca Moğol ve Türk kültürünün etkileşim özelliklerini ortaya koyması bakımından üzerinde daha çok araştırmalar yapılması gereken mühim bir destandır.

NOTLAR

1 “Oyrat boylarının bir lider etrafında birleşmesiyle Cungar Hanlığı (1635-1758) kurulmuştur. Bu bağlamda Cungarların kurucuları olan Oyratlarla ilgili ilk bilgilerin *Moğolların Gizli Tarihi* (Yuan Çao Bi Şi)'nde geçtiği belirtilebilir. Burada Cengiz Han'ın

ordusunun sağ kanadını teşkil eden Cuci ordusunun tavşan yılında *orman halklarının* üzerine gönderildiği ve ordu rehberinin Buha olduğu belirtilmektedir. Bu kaynakta, Cuci ordusunun Oyratların yaşadıkları bölgeye yaklaşmasıyla birlikte *Oyirad* lideri Huduka Beki'nin Oyirad tümenleri ile gelip itaatini bildirdiği ve Cuci ordusunun rehberliğini yaptığı anlatılır. Oyratların lideri Huduka Beki, orduya yol göstererek Şihsit'e kadar rehberlik etmiştir. Cuci, böylece Oyiradları, Buriyatları, Barhunları, Ursutları, Habhanasları, Hanghasları ve Tubaları itaat altına aldıktan sonra Kırgız tümenleri üzerine yürümüştür. Oyratlarla ilgili bu ilk kaynaktan Oyrat teriminin *orman halkı veya halkları* olarak anlaşıldığı belirtilebilir. Oyratlar'ın, Türkçe kaynaklarda Kalmak, Kalmuk, Qalmak; Kırgızcada Qalmaq ve Sart Kalmak; Rusça kaynaklarda Oyrot, Kalmık, Çjungar, Djungar; Farsça kaynaklarda Qalmâq; Çince bazı kaynaklarda Wei-la-te; Moğol Yüan sülalesi tarihine ait Çince belgelerde Wo-yi-la, Wo-yi-la-ti, Wai-la, Wai-la-dai; Ming sülalesine ait belgelerde ise Wa-la, Wai-la, Way-la, Wei-la-te veya E-lu-te, Ulute şeklinde geçtiği görülür. Genel olarak *orman halkı* şeklinde açıklanan terimin, *müttefik, yakın ve komşu* anlamlarına gelebileceği ile ilgili görüşler de vardır. Ancak genel görüş, bu terimin “*orman halkı veya boyları* olduğu yönündedir.” Bkz. Cengiz Buyar, *Cungar Hanlığının Sosyal ve Kültürel Tarihi*, KTMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bişkek 2012, s. 17. Ayrıca, 20. yüzyılın ortalarına kadar Altay Türkleri de Oyrat olarak adlandırılmışlardır. Bu bağlamda Cangar destanının yayıldığı bölgelerden birini de Altay Türklerinin yaşadıkları bölgeler teşkil ederler. Altay Türkleri arasında destanın farklı varyantları oluşmuş ve günümüze kadar da onlar arasında söylene gelmiştir.

- 2 *Todo Biçig* veya *Tod Biçig*: Cungar Hanlığı (1635-1758) topraklarında Budizm misyonerliği yapan Zaya Pandita'nın (1599-1662) bu dinin kitaplarını halkın rahat okuyup anlayabilmesi için oluşturduğu *açık, anlaşılır yazı* anlamına gelen alfabenin adıdır. Pandita, 180 ciltten fazla Budizm kitabını bu alfabeye Oyratçaya çevirmiştir. Bu kitaplardan bir kısmı günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bkz. Cengiz Buyar, *a.g.e.*, s. 100.
- 3 *Tuulçi*: Destan anlatan kişilere verilen genel addir. Moğolistan'da Cangar destanını okuyanlar *tuulçi* genel adı ile adlandırılmaktadır. Bunun birlikte *cangarçi* adlandırması da kullanılmaktadır.

- 4 *Şulmus*, Türk ve Moğol mitolojisindeki, sözlü ve yazılı edebiyat karakterlerinden biridir. Türk mitolojisinde *Sulmus*, *Şulbus*, *Şulbis*, *Şubuş*, *Çulbus*, *Çulbus*, *Çulmuus*, *Çulme* şeklinde ifade edilirken, Moğol mitolojisinde *Şulmus*, *Şulmus*, *Şulmas*, *Silmus*, *Şulma*, *Şulmo*, *Solmos* şeklinde kullanılır. *Şulmus*, yer altı karakterlerinden olup yaşlanmayan, ölmeyen, gücünü kızıl saçlarından alan mitolojik varlıktır. Saçlarından bir parça alındığında onu emir altına almak mümkündür. Destanlardaki *şulmuslar* umûmiyetle kadın olmakla birlikte, erkek *şulmuslar* da vardır. Ölümleri ancak erkek ve kadın *şulmusların* birbirlerini öldürmeleriyle gerçekleşir. Farklı görünümde de ortaya çıkabilirler, yer altında yaşarlar. Destanda düşman karakter olan Mangus ya da Mangas'ın annesi şeklinde de görülür (Bkz. Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 2004, s. 530-531). “*Çol / Çul / Şul* kökü yarımlik, eksiklik ve hastalık bildirir. Moğolca *Şul / Çul* kökü Türkçe'deki *Çol* kökünün karşılığıdır. *Çolak* kelimesi sakat demektir. Farsça kökenli olduğu da öne sürülür.” (Bkz. Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, 2011, s. 270 (e-kitap). Ayrıca, Altaylılarda “*Şulmus* ve *Şulbis* şeklinde telaffuz edilir. Şeytan ve kötü ruhların adıdır. Ters gözlü olup burnu bakırdandır. Her gün altmış kişinin ciğerini ve yüreğini yiyerek beslenir. Uyuduğunda burnundan iki baykuş çıkararak onu korur.” (Bkz. İbrahim Dilek, *Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay/Yakut)*, Ankara 2014, s. 162).
- 5 Mangas, “Türk halklarının mitolojisinde *canavar*, *hortlak*, *dev*, *ejderha* gibi anlamların tamamını taşır. Türk dillerinde *Mangus*, *Mangis*, *Magis*, *Mongis*, *Mogus*; Moğol dillerinde *Mongas*, *Mangas* olarak yer alır. Amırca Mongus korkunç bir devin adıdır. Andalma Moğus ise, Erlik tarafından yaratılmış bir canavar olup denizden dilini çıkararak insanları yakalayıp yutar. Moğol mitolojisinde Karamangis adlı bir ejderha bulunur. Tunguz ve Mançu dillerinde de benzer anlamlarla yer alır. Buryatlarda geçen Mangaday (Mangatkaş) ise, çok başlı ejderhadir. Dünyanın sonunda yaşarlar ve çok iri cüsselidirler. Çoğu zaman siyah ve sarı renktedirler. Kelimenin, İrandaki ateşperest büyücü/rahipleri ifade eden Maguşlar (Mecusiler) ile ilgili olduğu öne sürülmektedir, fakat aradaki kavramsal bağlantı yeterli değildir. Muhtemel bir açıklama, benzer sözcükler sebebiyle anlam kayması gerçekleştiğidir. Maguşlar ateşperest rahip sınıfıdır. Sihir yapabilmeye, rüyaları yorumlayabilme ve göğe

bakarak öngörülerde bulunabilmeleriyle tanınmaktaydılar. Maguşların bu güçleri sebebiyle Mazdek ve Zerdüş dini üzerinde etkili oldukları söylenir. Zerdüşlükün Ateşperestlik olarak anlaşılmasıyla birlikte Ateşgede (Ateş Tapınağı) rahipliği yapmışlardır. Aynı kelime, Azerbaycan tarihindeki Maglar ile de alakalı bir kavram olarak görülmektedir. Mangus'un Etrüsk mitolojisindeki Mantus adlı şeytânî varlık ile de bağlantısı olma ihtimali vardır.” (Bkz. Deniz Karakurt, *Türk Mitoloji Ansiklopedisi*, 2012, s. 534; e-kitap; Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, 2011, s. 213; e-kitap). Kelime, anlam bakımından “*Man/Ban ve Moğ/Boğ. Boğaz* sözcüğü ve *Boğmak, Boğazlamak* fiilleriyle de bağlantılı olabilir. Ayrıca *Man* kökü Ural-Altay dil birliğinde heybetlilik, büyüklük, ihtişam, irilik ifade eder ve dev, ejderha, canavar mânâları ile ilişkilidir. Türkçe'deki *Yağan/Yağna*, Moğolca'daki *Zağan*, Tuvaca'daki *Çağan* kelimeleri ile de köken bağlantısı vardır ve bu kelimelerin tamamı “fil” demektir. Bazı görüşlerde İran'daki ateşperest büyücü/rahip sınıfını ifade eden *Maguşlar* (Mecûsiler) ile ilgili olduğu öne sürülmektedir. Fakat aradaki kavram bağlantısının yeterli olmadığı yönünde açıklamalar yapılmaktadır. (Bkz. Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, 2011, s. 213; e-kitap). Bütün bunların yanında, Türk ve Moğol destanlarında *yelma- vız*, *yelmeves*, *jelmogus*, *celmauuz*, *calmaus* olarak geçen, ejderha, kötü dev anlamlarına gelen karakterin paralelidir. Bu karakter ile Mangas'ın bağlantısı için bkz. Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 2004, s. 277-278.

6 Bu durum Manas destanında da görülür. Manasçılar kendi dönemlerinde yaşanan, ön plana çıkan olayları destanın muhtelif bölümlerine ilave etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- Basangova, T. G., “Sart Kalmitskaya versiya djangara (tekst, osnovniye motivi)”, *Noviye İsledovaniya Tuvi*, IV (Elektronik Dergi), www.tuva.asia, 2011.
- Bashayev, A. N. ve R. B. Dyakiyeva, *İstoriya Kalmikii i kalmitskogo naroda s drevneyshih vremen do načala XIX veka*, Elista: 2010.
- Batunasun, J., “Report on Jangar's Transmission in the Hobagsair Area.” Trans. into Chinese by Wang Qing. *Studies of National Literature*, 1, 1984.
- _____, J., “Report on Jiang Ge'er Lunwen Ji.” Urumchi: Xinjiang People's Publishing House (Çince), 1988.

- Bergmann, Benjamin, *Nomadische Streiferein unter den Kalmücken in den Jahren 1802*, Bd. 2. Riga: 1804.
- , Benjamin, *Nomadische Streiferein unter den Kalmücken in den Jahren 1802*, Bd. 4, Riga: 1805.
- Beydili, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Ankara 2004.
- Bian Yuan, *Hong Gu'er*. Beijing: The Author's Press (Çince), 1958.
- Bitkeyev, N. Ts., *Kalmitskiy geroičeskiy epos 'Džangar': Poetika i Traditsiya* (Avtoreferat), Ulan-Ude: 1997.
- ve E. B. Ovalov, "Kalmitskiy geroičeskiy epos Cangar", *Cangar*, haz. N. Ts. Bitkeyev- E. B. Ovalov, Moskva: 1990.
- Bobrovnikov, A. A., "Cangar. Kalmitskaya narodnaya skazka", *Vestnik RGO za 1854 g.*, Kn. 5 ç. 12, Sankt-Peterburg: 1855.
- Buyar, Cengiz, *Cungar Hanlığı'nın Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek: 2012.
- Dilek, İbrahim, *Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay/ Yakut)*, Ankara: 2014.
- Džangar*, çev. Semyon Lipkin, ressam V. A. Favorovskiy, Moskva: 1940
- Erdmann, Frederic, "Kalmükischer 'Dschangar', Erzählung der Heldentaten des erhabenen Bogdo-chan Dschangar", *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 9.
- Gejin, Chao, "The Oirat Epic Cycle of Jangar", *Oral Tradition*, 16/2, Columbia: 2001.
- , *Oral Poetics: Formulaic Diction of Arimpil's Jangar Singing*. Nanning: Guangxi People's Publishing House (Çince), 2000.
- Golstunskiy, K., *Ubaşı-hun-taydjijn tuudji. Narodnaya poema 'Džangar' i Sidditu Kuriyn tuli*, Sankt-Peterburg: 1864.
- Heissig, Walther, "Gedanken zu einer strukturellen Motiv- Typologie des mongolischen Epos." *In Die mongolischen Epen: Bezuge, Sinndeutung und Überlieferung*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1979.
- , "Zur Diffusion der Zanggar, Gesanges 'Xan Siir'", *Zentralasiatische Studien*, Bd. 18, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1895.
- , *A Lost Civilization: The Mongols Rediscovered*, New York: Basic Books, 1964.
- <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1479031>
- Jamcha, "On the Time and Place of Jangar's Emergence", *In Jiang Ge'er Lunwenji*, Urumchi: Xinjiang People's Publishing House (Çince), 1988.
- , *The Source of the Epic Jangar*, Urumchi: Xinjiang People's Publishing House. (Çince), 1996.
- Jiang Ge'er*, haz. Lunwen Ji, Urumchi: Xinjiang People's Publishing House, 1988.
- Karakurt, Deniz, *Türk Söylence Sözlüğü*, 2011, s. 270 (e-kitap)
- Kıçıkov, A. Ş., *İssledovanie geroičeskogo eposa 'Džangar'*, Elista: 1976.
- Kotviç, V. L., "Džangariada i džangarçı", *Filologiya i istoriya mongol'skih narodov. Pamyati akad. B. Ya. Vladimirtsova*, Moskva: 1958.
- Kozin, S. A., *Cangariada. Geroičeskaya poema kalmıkov*, Moskva-Leningrad: 1940.
- , *Epos mongol'skih narodov*, Moskva: 1948.
- Nebolsin, Pavel, *Oçerki bita Kalmıkov Hoşouts-kago ulusa*, Sankt-Peterburg: 1852.
- Nefedev, N., *Podrobnıya svedeniya o Voljskih Kalkmıkah sobrannıya na meste*, Sankt-Peterburg: 1834.
- Neklyudov, S. Yu., "Džangar", <http://www.mifnarodov.com/d/dzhangar.html>
- Ovalov, E. B., "Legenda o Džangare v zapisi B. Bergmanna", *Tipologičeskie i hudožestvenne osobennosti Džangara*, Elista: 1978.
- Poppe, N., "Das mongolische Heldenepos", *Zentral asiatische Studien*, Bd. Wiesbaden: 1968.
- Pozdnevay, A. M., *Kalmitskaya hrestomatiya*, Sant-Peterburg: 1892.
- , *Kalmitskaya hrestomatiya*, Sant-Peterburg: 1907.
- Pürbeyev, G. Ts., Epos 'Džangar': kul'tura i yazık, Elista: 1993.
- Rinchindorji, *On the Epic Jangar*, Hohhot: Inner Mongolia University Press (Çince), 1999.
- Todayeva, B. H., Opi lingvistiçeskogo izuçeniya eposa 'Džangar', Elista: 1976
- Vladimirtsov, B. Ya., "The Oirat-Mongolian Heroic Epic", Trans. by John Krueger, *Mongolian Studies: Journal of the Mongolia Society*, 8: 1983-1984.
- , *Mongolo-oyratskiy geroičeskiy epos*, Peterburg-Moskva: 1923.
- , *Raboti po literature mongolskih narodov*, Moskva: 2003.
- Yangar: Altayskiy geroičeskiy epos*, Tom I: Na alt. Yazıke / Har. skazitel: N. K. Yalatov, Gorno-Altaysk: GU kn. İzd.-vo Yuç-Syumer Beluha RA, 1997.
- Yangar: Altayskiy geroičeskiy epos*, Tom II: Na alt. Yazıke / Har. skazitel: N. K. Yalatov, Gorno-Altaysk: GU kn. İzd.-vo Yuç-Syumer Beluha RA, 2002.